

Etnografický výzkumu ve vězení

KATEŘINA NEDBÁLKOVÁ

Tento text předkládá čtenářům metodologické ukotvení konkrétního výzkumu ve vězení a popis výzkumných metod na straně jedné, zároveň také slouží jako představení výzkumného terénu, věznice Podlesí¹. Domnívám se, že věznici a chodu její instituční každodennosti je možné lépe porozumět, analyzujeme-li proces, jakým se s tímto prostředím seznamuje a jakým je zkoumá, člověk, který jej doposud neznal, který do něj vstupuje poprvé jako outsider. Proto je tato instituce představena skrze můj vstup do ní.

V roce 1999, při promýšlení návrhu výzkumného projektu mé tehdejší doktorské práce a rozhodování o vhodné metodě, jsem předpokládala komplikace se získáním povolení ke vstupu do vězení a k realizaci etnografického výzkumu. V myšlenkách se mi neustále pozměňovala představa o tom, jakým způsobem a s jakou „maskou“ by bylo vhodné na zkoumané pole vstoupit. Přemítání nabíralo různé podoby, vždy ovlivněno konkrétním kontextem a spoluaktéry, kteří mi pomáhali mou budoucí situaci definovat. Každé nové setkání formovalo význam těch předchozích, upravovalo a eliminovalo potenciální možnosti, uzavíralo některé alternativy, aby otevíralo jiné, které mne do té doby nenapadly, které se však začaly jevit jako to nejlepší řešení. Spontánně vzniklý nápad vejít do vězení s „maskou“ zaměstnance vězeňské stráže, čemuž jsem byla ochotna plně věnovat několik měsíců svého života, se při rozhovoru s ředitelem věznice ukázal jako naivní nerozvážnost. V jisté fázi rozhodování se dokonce zdálo být jedinou možností realizovat rozhovory se ženami, které už vězení opustily. Při výdeji snídaně v jedné z poboček Armády spásy jsem uskutečnila pilotní rozhovor s paní Janou. I když by takový postup patrně přinesl relevantní data a výrazně zjednodušil jejich dostupnost a administraci, možnosti vstupu do vězení jsem se nechtěla vzdát.

Hammersley a Atkinson podtrhují význam tzv. vrátných (*gatekeepers*), kteří symbolicky i doslovně střeží vstup do konkrétního zkoumaného prostředí (1995). Ve vězení najdeme takovýchto strážců hned několik. Prvním stupínkem jenž bylo třeba překročit, byla vězeňská administrativa, na kterou jsem se v počátečním nadšení obracela překotně a nepřilíš strategicky. Záhy mi bylo sděleno, že *„narozdíl od fakultních nemocnic nejsou naše věznice fakultními věznicemi a není proto v silách ani v zájmu vedení věznic vycházet v těchto případech vstříc“ (telefonní konverzace, věznice Holá)*. V jiné věznici mi slušně odpověděli, že jsou velmi zaneprázdněni, a že by snad mou stáž bylo možné realizovat za 16 měsíců od doby podání mé žádosti. Neúspěšné telefonování, psaní dopisů a předkládání doporučení mne postupně utužilo a zcitlivělo v tom, jakým způsobem vést dialog s vězeňskou administrativou. Počáteční nadšení a naivní upřímnost se změnily v neméně upřímnou, ale již více promyšlenou taktiku.

Cesta osobních setkání se ukázala být tou nejpřínosnější. V dubnu roku 2002 jsem měla příležitost moderovat diskusi o ženách ve vězení, která se konala jako doprovodná akce filmového festivalu s lidskoprávní tematikou *Jeden svět*. Přes již dříve existující kontakt na ředitele jedné z našich mužských věznic jsem dostala tip na ředitelku ženské věznice v Podlesí, paní Jabloňovou, která nejenže přijala pozvání k diskusi, ale naše osobní setkání, následované o několik dní později písemnou žádostí o povolení ke vstupu do vězení, mi nakonec otevřelo cestu.

¹ Skutečné jméno této i jiných věznic je v textu změněno.

Oficiální povolení ke vstupu do věznice podepřené autoritou její nejvyšší zástupkyně, bylo však pouze prvním (i když patrně tím nejdůležitějším) úspěchem, který měl-li mi umožnit uskutečnění výzkumu, musel být následován vybojováním celé řady menších bitev. Jejich průběh se však již přenesl přímo na výzkumné pole, tedy do vězení, což přeměnilo jejich charakter z vysilujících formálních vyjednávání v živé a informacemi nabitě radosti a starosti výzkumnické práce. Mé první přistoupení k tomuto pro mě novému světu vypadalo následovně:

Od vlakového nádraží to do věznice trvá rychlou chůzí 30 minut. Po cestě mímám na křižovatkách směrové cedule s destinacemi jako centrum, lyžařský vlek, hřbitov nebo fotbalový stadión. Věznici neohlašuje žádná z nich, jejím směrem ukazuje značka s nápisem Na Rozkoši, což je, jak zjišťuji později, opravdu adresa této věznice. Na první pohled věznice působí jako větší škola nebo menší sídliště. Místo zahnutých ostnatých plotů, které jsem viděla například ve vězení v Machově, ty v Podlesí připomínají spíše ploty, jakými zahrádkáři rozdělují pozemky svých políček a záhonů. Přicházím k vrátnici a v areálu pracuje několik žen za dohledu uniformované vězeňské stráže. Zvoním na zvonek u zamčené branky a ženy se ohlížejí mým směrem. Od brány přichází zaměstnanec vězeňské stráže, který se mne ještě z dostatečně velké vzdálenosti ptá, co bych si přála. Když vyslovím jméno vedoucího oddělení výkonu trestu, kterému paní ředitelka určila na starost můj pohyb ve věznici, odemyká branku. Ptá se, zda mám u sebe mobilní telefon, alkohol, zbraň nebo drogy. Poté telefonuje na přesné místo mého určení, dostávám zelenou cedulku s nápisem Vězeňská služba, kterou si dle instrukce připínám na dobře viditelné místo a čekám, až mne vyzvedne zástupce vedoucího oddělení výkonu trestu. Zatímco čekáme na vedoucího OVT², jeho zástupce mi nabízí první prohlídku vězení. Můj průvodce odemyká a opět zamyká několikero dveří, procházíme volejbalové hřiště, prostor určený k vycházkám, šicí dílnu, některá oddělení, jídelnu, společenskou místnost, třídy, ve kterých probíhají volnočasové aktivity, kantýnu, celu pro výkon kázeňského trestu. Pan Buk³ mi ke všemu dává podrobný komentář, který občas přeruší, když mímáme skupinku odsouzených. Mou přítomností není zaskočen a je znát, že věci, o kterých mluví, neříká poprvé, že si je dobře vědom toho, co mi sděluje a patrně také toho, co mi nesděluje. Potkáváme jiné zaměstnance vězení, kterým mě pan Buk představuje a dodává, že budu mít později možnost s nimi mluvit důkladněji. Neustále mne povzbuzuje, abych se ptala, je-li mi něco nejasné. (terénní poznámky)

První informace o věznici jsem získávala výhradně prostřednictvím kontaktu se zaměstnanci, protože s odsouzenými ženami mi, než se vyjasní podmínky mého výzkumu, nebylo dovoleno mluvit. Budu-li později zmiňovat "potloukání se" po věznici, které mi pomáhalo v seznamování se s vězeňskou každodenností, pak obdobné, i když více formální, potloukání charakterizovalo mé první interakce se zaměstnanci⁴. Během prvních dvou návštěv ve vězení jsem procházela jejich

² Oddělení výkonu trestu budu někdy pro stručnost označovat jen zkratkou OVT.

³ Jména zaměstnanců i vězenkyň jsou změněna.

⁴ Ve vězení pracují dva typy zaměstnanců. Jednak jsou to zaměstnanci Vězeňské služby působící při oddělení vězeňské stráže, kteří střeží objekt věznice a odsouzené a zajišťují pořádek. Tito zaměstnanci vykonávají svou práci v uniformě a ozbrojeni. Jsou pravděpodobně prototypem představy zaměstnance "bachaře". Druhým typem zaměstnanců jsou pracovníci oddělení výkonu trestu, kteří jsou civilními zaměstnanci vykonávajícími ve vězení následující

kanceláři, přijímala pozvání na kávu, zůstávala zamčená v jejich kancelářích, byli někam služebně odvoláni, neboť jsem nikdy nemohla zůstat bez dozoru. Tyto časy o samotě jsem využívala k zapisování poznámek a dojmů, kterými jsem se hlavně zpočátku cítila přemožena.

Pokoušela-li jsem se získat nákres věznice, abych se v ní dokázala snáze orientovat a nemusela se na vše ptát, opakovaně jsem se setkávala s udivenou reakcí. Při jedné z audiencí u náměstka věznice, jsem o nákres věznice znovu žádala. Jeho výpověď je cenná nejen jako doklad bezpečnostních opatření věznice, ale i jako ilustrace každodenního kódování prostoru vězení jako nebezpečného a násilného, tak jak o tom mluví například Dana Britton ve své koncepci vězení jako genderované organizace.

Víte máme tady teď různé lidi z různých zemí východního bloku, a to jsou skupiny, které se snaží získat všemožné informace. Nechtěl bych k vám být nevstřícný, ale ze své funkce musím být obezřetný. Jeden kněz chodil 7 let do vězení a nikdy se nic nestalo a teď ho někdo napadl. To se může stát. Nedávno nám tady jedna žena napadla sestru, když jí brala krev a říkala, že se postará o to, aby jí její romská rodina zabila. To nevíte, je to afekt, je to jen momentální, a nebo je to blázen? Člověk musí dávat pozor. Máme tady praktikantky jistě, ale ty jsou tak maximálně v administrativní budově a vůbec je nepustíme mezi vězně. To je naprosto výjimečné.⁵ (pan Bambus)

Jak bude patrné později, zaměstnanci se cítili velmi ohroženi zejména představou, že bych z věznice mohla vynést informace, které by mohly být zneužity a mohly by chodit vězení nějakým způsobem narušit. Odvolávali se přitom na výjimečnost bezpečnostních opatření ve vězení a na předchozí špatné zkušenosti.

Při prvních návštěvách jsem pocítovala terminologický deficit, zejména co se týče jednotlivých pozic v zaměstnanecké struktuře, které jsem nebyla schopna si po prvním představení zapamatovat. S tím souvisí jasně daná zaměstnanecká hierarchie, podepřená odpovídajícími kompetencemi. Zde se mi připomenul fakt, že věznice je opravdu moderní byrokratickou organizací, s formálně předepsanou strukturou, jež distribuuje kompetence a pravomoci dle oficiálních nařízení a pravidel. Po prvních rozhovorech se zaměstnanci vězení bylo zřejmé, že velmi dobře vědí, co v jejich kompetenci je a co v ní naopak není; že každý ví, čím je nadřízený, ale také, čím je podřízený. Při vyjasňování hranic mé působnosti ve věznici, které jsem se já snažila rozvolňovat a vedení usměrňovat, mi vedoucí oddělení výkonu trestu pan Dub dal najevo, že se mi dostává neobvyklé vstřícnosti a pochopení, které je vhodné přijmout, ale dále nepokoušet. Na mou otázku, čím jsem si takovou ochotu vysloužila, odpověděl, že "mám štěstí, protože paní ředitelka je psychologka stejně jako pan Dub, a mají tedy pro takové věci pochopení".

Jakoby se zaměstnanci od prvního okamžiku snažili odhadnout mé záměry vyplývající z mé role, nebo lépe řečeno, z jejich vlastního obrazu toho, v čem spočívá

funkce: vychovatel/ka, psycholog, speciální pedagog, sociální pracovník. Právě s těmito zaměstnanci jsem ve svém výzkumu přicházela nejvíce do styku. Pokoušela-li jsem se o konverzace se zaměstnanci Vězeňské služby, vždy mě odkázali na některé z výše postavených zaměstnanců oddělení výkonu trestu se slovy, že oni sami nejsou kompetentní žádné informace poskytovat.

⁵ Citace rozhovorů pořizovaných ve vězení (jak se zaměstnanci tak s odsouzenými) nejsou citacemi z nahraných a přepsaných interview, ale ručně zapsanými záznamy rozhovorů a konverzací. Tento postup vysvětluji a legitimizuji v druhé části tohoto textu.

role socioložky zkoumající instituci vězení. Jestliže někteří autoři uvádějí jako dva hlavní modely takovýchto identitních očekávání k výzkumníkovi model *expert* a model *kritik*, ve vězení mě zcela jasně provázal obraz ne-experta, tedy laika. Zaměstnanci vězení se považují za jediné pravé odborníky na výkon vězeňství a s nelibostí vnímají cizince, kteří se jim do jejich hájemství vkrádají, tím více, mají-li tito cizinci ambice se k chodu této instituce nějakým způsobem vyjadřovat. Univerzálnost tohoto nároku, který si na expertní vědění činí výlučně zaměstnanci, dokládá i zkušenost z jiných věznic.

Nemám to rád, když sem chodí lidi, kteří si myslí, že všechno ví a ptají se na stav vězeňství. I ti odsouzení si z nich dělají legraci. Byli tady z Helsinského výboru a snad přece, když někam jdu, tak se na to připravím. Oni nevěděli vůbec nic. A pak o tom napíší zprávu. Tak by to být nemělo. (psycholog, Břeholice)

Chodí k nám z té společnosti Podané ruce. No ano, s drogama, s drogově závislýma pracujou a dělají pro nás školení. Někdy je mně jich až líto. Jednou když přicházeli k bráně, tak někdo řekl "Podaný pracky, už jsou zase tady". Nemají to lehký. Nikdo si tady jejich práce neváží. (vychovatel, Machov)

Člověk, který nedisponuje zkušeností přímo z praxe, navíc zkušeností podepřenou zaujetím některé z pozic v zaměstnanecké struktuře oddělení výkonu trestu, zůstává v očích těchto expertů outsiderem, ať už je jeho kvalifikace jakákoli. To platí i pro vyšší úředníky Vězeňské služby, na které je shlíženo právě kvůli malé obeznámenosti s každodenní praxí výkonu trestu. Tento fakt vnímají řadoví pracovníci velmi citlivě, neboť rozhodnutí vyšších úředníků pak bezprostředně ovlivňují jejich práci.

S panem Dubem jsem se při první návštěvě vězení pokoušela dohodnout průběh samotných rozhovorů s odsouzenými ženami, protože právě on byl kompetentní osobou, na kterou mne odkázala paní ředitelka. Pan Dub sice musel rozhovory povolit, rozhodnutí, jaké podmínky vymezí mé výzkumné činnosti, však záviselo plně na něm. Neustále opakoval, že ve vězení je kladen velký důraz na bezpečnost a dodržování pravidel, proto bude můj kontakt s odsouzenými probíhat za specificky ošetřených podmínek, tedy v bezprostřední blízkosti někoho ze zaměstnanců. Ačkoli jsem patrně mohla takové rozhodnutí předpokládat, byla jsem jím velmi nepříjemně překvapena. Obraz přisedících zaměstnanců dával v mých představách výzkumným rozhovorům zcela jiný ráz. Obávala jsem se, že by mne jejich přítomnost ještě více nutila balancovat mezi očekáváními a požadavky zaměstnanců a odsouzených žen, přičemž z dohledu a vlivu těch prvně zmíněných jsem se chtěla při interakci se samotnými ženami co nejvíce vymanit. Samozřejmě jsem také předjímal neochotu či stylizovanost, se kterou by se takových rozhovorů účastnily odsouzené ženy. Při druhé návštěvě o týden později jsem se proto snažila prezentovat alternativní návrhy, o kterých jsem doufala, že budou přijatelným kompromisem mezi mou původní představou a možností, kterou mi nabídlo vedení.

Podívejte se, já moc dobře vím o co vám jde, vy prostě chcete být s těma ženskejma o samotě, ale to nejde. Tady je vězení a my máme určitá pravidla, která nemůžeme obejít. Všechno to stojí na tom, že nejste zaměstnanec věznic. My za vás máme zodpovědnost. Jak jsem řekl, ten rozhovor může probíhat v místnosti vychovatele nebo možná v kulturní místnosti a ten vychovatel bude u toho. Já chápu, že se vám to nelíbí, ale jinak to nejde. (pan Buk, zástupce vedoucího OVT)

Přestože teď s odstupem mám pro opatrnost a nedůvěru zaměstnanců větší pochopení, moje druhá návštěva ve vězení přinesla něco, co jsem si pro sebe nazvala výzkumnickou depresí. Přepadal mě pocit, že výzkum nebudu moci realizovat, protože jsem podcenila formální povahu instituce vězení, na které samozřejmě ze své pozice nemohu vůbec nic změnit, kterou mohu jen respektovat. Bylo jasné, že jestliže chci konečné rozhodnutí vedoucího nějak zmírnit, budu muset postupovat opačným směrem, tedy nestupňovat již tlak ze své strany, ale hledat přímluvu u někoho, kdo stojí v hierarchii instituce výše než pan Dub. Rozhodla jsem se proto napsat ředitelce věznice vysvětlující dopis s žádostí o kontakt s uvězněnými ženami bez dozoru jiné osoby, na který jsem za týden obdržela odpověď.

[...] Sděluji Vám, že jsem rozhodnuta Vaší žádosti týkající se pohovorů s odsouzenými ženami vyhovět. Způsob realizace těchto rozhovorů dohodnu s vedoucím oddělení výkonu trestu a vězeňské stráže osobně, ale až po naší vzájemné domluvě. Žádám vás proto, abyste mě navštívila v mé kanceláři.

Po rozhovoru s ředitelkou jsem byla přidělena paní vychovatelce Břízové, do jejíž kompetence spadalo zabezpečovat pro ženy ve vězení některé volnočasové aktivity. Paní Břízová měla svoji kancelář v oddělení, kde se nacházely také místnosti a třídy určené pro jednotlivé aktivity, na stejném oddělení byla umístěna třída školícího střediska, kde si ženy doplňovaly základní školní vzdělání. Z tohoto oddělení bylo možné vstoupit do bývalé společenské místnosti s pódiem, která v současné době slouží zejména jako návštěvní místnost. Skrze tuto místnost mohli zaměstnanci vězení vstupovat přes jídelnu odsouzených do jídelny zaměstnanecké.

Paní Břízová se pro mne stala jednou z důležitých vrátných (*gatekeeper*) a byla pro velkou část mého výzkumu jednak klíčovou osobou, na které závisela podoba a četnost mých kontaktů s odsouzenými, zároveň také zejména zpočátku umožňovala a organizovala můj kontakt se zaměstnanci. Při většině mých návštěv ve vězení mne paní Břízová vyzvedla na vrátnici a odvedla na oddělení, kdy byla její kancelář. Způsob naší výzkumné spolupráce zmiňuji podrobněji později. Paní Břízová mi také umožňovala kontakt se zaměstnanci. Ve vězení není dovoleno používat mobilní telefon a každý zaměstnanec a každá návštěva ho musí odevzdat na vrátnici. Chtěla-li jsem si dohodnout schůzku s některým zaměstnancem vězení nebo se účastnit nějaké aktivity, vždy jsem musela žádat paní Břízovou o použití jejího služebního telefonu. Paní Břízová mne provázela i při banálnějších záležitostech. Odemykala mi dveře, půjčovala klíč od WC, domlouvala stravenky, doprovod a partnery k obědu, který si sama neobjednávala, protože je "vězeňská kuchyně strašně tučná". Paní Břízová mi vyřizovala vzkazy od jiných zaměstnanců vězení, kteří si přes ni domlouvali schůzky se mnou a reagovali tak na mé žádosti o setkání. Mé přiřazení k této osobě bylo na začátku natolik zjevné, že se některé odsouzené ženy domnívaly, že jsem její dcera.

V průběhu prvních návštěv docházelo k zpřesňování podmínek mého kontaktu s odsouzenými ženami. Pan Buk mne nepřestával upozorňovat na to, že by se mi odsouzené mohly při rozhovoru snažit podsunout nějaký dopis k odeslání, žádat o zatelefonování či o jiné služby, kterým nesmím v žádném případě vyhovět. Přestože jsem dala několikrát jasně najevo, že rozumím, byla jsem takto upomínána i při dalších návštěvách. Tato pochybnost mohla být odrazem toho, jak na zaměstnance vězení působilo mé vzezření, věk a status studentky sociologie. Ačkoli jsem se snažila dojem, kterým budu na zaměstnance působit, kontrolovat, a kontextu situace přizpůsobit i svůj vzhled,

neustále jsem cítila také naprosto odlišná očekávání a požadavky kladené na mou osobu ze strany odsouzených žen. Balancovat mezi očekáváními a vnímáními, které k mému vzhledu a chování budou zaujímat zaměstnanci na straně jedné a odsouzené ženy na straně druhé, bylo těžké, stejně jako bylo obtížné přepínat mezi jednotlivými způsoby komunikace. Dialog s odsouzenými ženami ve vězení si samozřejmě žádal zcela jinou rétoriku, kterou jsem neměla osvojenou o nic lépe než komunikaci se zaměstnanci. Zároveň také existovaly velké rozdíly i mezi jednotlivými zaměstnanci i jednotlivými vězenkyněmi. Rozhovory měly nejen různou dynamiku a tempo ale probíhaly také odlišnými jazykem a strukturovaly se kolem někdy velmi odlišných zkušeností. Jako cizinka v neznámém prostředí jsem se snažila prokazovat úctu jak světu uvězněných žen, tak světu (uvězněných) zaměstnanců a rozdílnost těchto světů mne občas stavěla do situací, které jestliže spolu byly konfrontovány, upozorňovaly mně na fakt, že ve vězení hrají takzvaně na všechny strany. V době výzkumu jsem jako autentičtější prožívala svou hru ve světě odsouzených, zatímco přizpůsobení se světu zaměstnanců bylo častěji provázeno neochotou. To bylo jednak dáno už pozicí, kterou ke mně zaměstnanci museli zaujímat a jejímž obsahem byla i kontrola a omezování, na druhé straně mé stranění světu odsouzených žen vyplývalo i ze zaměření mého výzkumu, kterým byl primárně subkulturní svět uvězněných žen, proto jsem se jeho řeči učila mnohem ochotněji. Přinášel mi také větší uspokojení a radost.

V prvních rozhovorech, jak se zaměstnanci, tak s odsouzenými, pro mne bylo těžké najít nejen přiměřený jazyk, ale i vhodná témata, pořadí a způsob jejich uvedení do rozhovoru. Moje zkušenosti s životem ve vězení byly do té doby zprostředkované zahraniční literaturou převážně anglo-americké provenience, a i když jsem měla jakousi představu, které oblasti chci v rozhovoru mapovat, chyběla mi zpočátku citlivost odhadnout konkrétní podobu cest a slov, které toto mapování povedou. Cítila jsem se přemožena pocitem závaznosti vězeňským autoritám, které mi neustále zdůrazňovaly specifickou instituce vězení a výjimečnou vstřícnost, které se mi zde dostává. To mne stavělo do pozice outsidera, vázaného více loajalitou vůči vězeňským autoritám, které svým rozhodnutím dovolily můj vstup, než socioložky maximálně otevřené pozorovanému světu a zejména odsouzeným ženám. Teprve se získanou zkušeností se mi dařilo znovu objevovat lehkost, se kterou jsem zpočátku, ještě ve svých představách, k rozhovorům přistupovala.

Jak jsem již zmínila, mé první návštěvy vězení by se daly popsat i jako jakési "potulování se" věznicí, kdy si mě jednotliví zaměstnanci přehazovali z kanceláře do kanceláře a já se snažila vstříbat, co nejvíce informací. I později, když jsem do věznice jezdila pořizovat rozhovory, jsem kromě samotných výzkumných interview trávila takovým potulováním nemálo času. Pozorovala jsem, co se kolem mne dělo, dávala se do řeči s lidmi, které jsem potkávala, všímala si interakcí a konverzací jiných. Toto toulání nemohlo být ve vězení nikdy aktem zcela spontánním, neboť jsem byla limitována fyzickým či pomyslným dozorem zaměstnanců a spoustou zamčených dveří. Neustálé zamykání dveří a mříží bylo jednou z věcí, které mne jako outsidera ve vězení stále znovu upamatovaly na výjimečnost mého postavení, protože outsider musí vždy chodit v doprovodu někoho, kdo mu dveře odemkne, či žádat o svolení k vypůjčení klíče.

Mé úplně první kontakty s odsouzenými ženami probíhaly právě v rámci toulání se věznicí, kdy jsem se snažila ve vězení účastnit všeho, co mi bylo

zaměstnanci dovoleno nebo v čem mi vyloženě nebránili. Jednu takovou interakci zachycuji ve svém deníku následovně:

S paní Břízovou jdeme na oddělení vyzvednout ženy, které k ní chodí na kroužek arteterapie. Když mjíme skupinku odsouzených, které si odvádí jiný vychovatel, paní Břízová říká: "To jsou naše školačky, dobrý den". O půl hodiny později mne vede do třídy, ve které se ženy, které nikdy neabsolvovaly povinnou školní docházku, učí číst, psát a počítat. Ve třídě sedí osm žen, které vypracovávají matematické úlohy. Přisedávám si do lavice k jednotlivým ženám, které mne žádají o pomoc s úlohami, které řeší. Po pár minutách je velmi těžké udržet pozornost a konverzaci pouze u matematiky. "Paní máte manžela? Paní jak se jmenujete? Paní vy ste učitelka? Bude amnestie? O čem píšete? Paní vy jste z Brna, koho tam znáte? Já jsem taky z Brna. Jak vám máme říkat? Jste vdaná?" Snažím se na všechny otázky odpovídat, zároveň ale neustále reflektuji přítomnost učitele v místnosti. Mám strach, že bude později vedením oddělení výkonu trestu tázán na mou participaci na výuce a nechci, aby odpověď byla, že ji narušuji a zneužívám k vlastním cílům. (terénní poznámky)

Z toho, jak jsem měla při prvních návštěvách možnost vězením procházet, kterými odděleními a kanceláři mi bylo dovoleno jít, jaké mé otázky byly zaměstnanci odpovídány a které byly naopak následovány udivenými pohledy nebo opuštěním místnosti, jsem nabývala dojmu, že mi bylo vězeňskými autoritami ochotně nabízeno instituční jeviště vězení. Jakoby vězení bylo divadlem, kde mi byly na jeviště přistrkovány vhodné reprezentativní figury hrající podle předepsaného scénáře. Hraní dle scénáře a jasně daná pravidla a limity mé účasti byly přitom legitimizovány zvláštním statutem a charakterem celé instituce. Aktéři věděli, že mi prezentují pouze určitou výseč jejich života v instituci, a věděli také, že selektivita, se kterou mi svou zkušenost zprostředkovávají, má své dobré důvody.

V následující části se konkrétněji zaměřím na metodu svého výzkumu. Metodologicky bych jej charakterizovala jako výzkum etnografický, tedy jako výzkum, v němž výzkumnice participuje na každodenním životě lidí představujících relevantní populaci pro předmět jeho výzkumného zájmu, a citlivě sbírá všechna data, která mohou vnést světlo do tématu, který je předmětem jejího zkoumání. Nedílným aspektem etnografického výzkumu je reflexivita, se kterou se výzkumník v terénu pohybuje. Je si vědom toho, že se, byť jen na určitou dobu, stává součástí pozorovaného světa, že je schopen svou přítomnost v tomto světě reflektovat (Hammersley, Atkinson 1995).

Abych učinila svou pozici ve výzkumu více čitelnou pokládám za důležité pojmenovat, co mým textem prostupuje mezi řádky. Perspektiva, ze které jsem k tématům kriminality žen a subkultur ve vězení přistupovala, nemá ambice nárokovat nezaujatost a univerzální platnost. Je zřejmé, že pozice, kterou jsem zaujímala, byla partikulární, a že mne k ní dovedla má předchozí akademická i každodenní žitá zkušenost. Měla-li bych tuto perspektivu nějak pojmenovat, pak by se snad nevíce hodilo určení kriticky feministická.

Domnívám se, že etnografický výzkum využívající techniky pozorování a kvalitativního rozhovoru je v případě instituce vězení vhodnou výzkumnou strategií a to hned z několika důvodů. Předmět mého výzkumu a intimnost témat, které se v průběhu rozhovoru otevíraly, vylučovaly možnost použití více standardizovaných technik sběru dat. Osobní i literaturou zprostředkovaná zkušenost s výzkumy, které se na toto pole pouštěly s dotazníkem, ukazuje na

celou řadu komplikací počínajících už tím, že lidé ve vězení mají s formální písemnou komunikací obvykle problémy, používají vlastní specifický jazyk a stejně tak si "po svém" překládají výzkumné otázky. Na tuto vzájemnou jinakost střetávajících se světů je třeba se adaptovat a pozvolna se v ní učit pohybovat, aby mohlo dojít k porozumění, které výzkumníkovi umožní získaná data smysluplně interpretovat. Tím nechci říci, že se kvantitativní techniky v kontextu vězení nepoužívaly a nepoužívají. Jejich výhoda spočívá zejména v tom, že umožňují oslovení výrazně širší populace respondentů. Tyto techniky jsou zároveň přijatelnější i pro vězeňskou administrativu, které poměrně snadno kontrolovatelné vyplňování dotazníků ztěžuje život méně než faktická a stoprocentní přítomnost výzkumníka. Kromě již zmíněných limitů kvantitativních technik jsou však nevýhodné i vzhledem k opatrnosti a podezřívavosti odsouzených při sdělování osobních informací, a to obzvláště při jejich sdělení formální cestou. Lidé ve vězení jsou si vědomi nejen svých povinností, ale také svých práv a vědí, že k vyplňování dotazníků, které nejsou přímo součástí vězeňské administrativy, nemohou být nuceni. To vede k tomu, že buď nespolupracují vůbec, nebo svými odpověďmi záměrně nabourávají plánovaný rámec tázání, tím že matou nebo parodují. Ilustrací limitů kvantitativního šetření v terénu vězení je následující podkapitola ze závěrů dotazníkového šetření Helsinského výboru:

Sex ve věznicích

Na otázku, zda je možné mít ve věznici sex, odpovědělo pět respondentů. Tři uvedli, že je to možné, dva byli názoru opačného. Nikdo nesdělil, kdo jej může zprostředkovat.

(Český helsinský výbor 2003: 61)

Aby byli lidé ve vězení (ale nejen oni) ochotni sdílet osobní informace, které je určitým způsobem odhalují, musí mít pocit, že se o jejich názory někdo skutečně zajímá, že je nechce využít nebo zneužít pro vlastní cíle, že tomu, na co se jich druhý ptá, rozumějí, a že to má nějaký smysl. Teprve potom je možné získat validní informace. Na druhé straně, nevýhoda kvalitativního výzkumu spočívá v jeho kvantitativně omezeném rozsahu, který problematizuje možnost generalizace na širší populaci. Výsledky mého etnografického pozorování tak vypovídají zejména o životním světě mých respondentek a nejsou zobecnitelné na populaci všech žen ve vězení, přesto si však troufám tvrdit, že ve zbývajících dvou ženských věznicích by byly základní rysy subkultur velmi podobné těm z Podlesí.

Participace na každodenním chodu věznice mohla být v mém případě vždy jen částečná a selektivní. Americká kriminoložka Barbara Owen, která uskutečnila v devadesátých letech etnografický výzkum ve vězení pro ženy, v něm označila svoji metodu jako kvazi-etnografii, čímž chtěla vyjádřit rozdíl oproti etnografickému pozorování. Jádro rozdílu přitom spočívá v nemožnosti plného splynutí se zkoumaným prostředím. Ponoření se do pozorovaného/zkoumaného světa není v případě totální instituce jen otázkou (ne)obratnosti, s jakou je výzkumník schopen se v novém prostředí pohybovat; instituce vězení staví samotnou svou strukturou a principy, na kterých je založena, před takovéto splynutí jasné překážky (1998).

V prostředí, jehož úkolem je zvládat potřeby mnoha jedinců na omezeném místě, se striktně vymezenými prostředky a dle formálních pravidel, v prostředí, které každou jedinečnost či výjimečnost spíše eliminuje než podporuje, protože každá odchylka činí kolos vězení méně stabilním a hůře

kontrolovatelným, musí přítomnost výzkumníka nutně vzbudit pozornost. Jeho jinakost je neustále konfrontována s jinakostí, kterou pro něj naopak představuje – pro sebe samo samozřejmé – vězení. Moje životní zkušenost, tak odlišná od životních trajektorií uvězněných žen, všechno to, co jsem do té doby považovala za samozřejmé, se zpočátku odráželo od vězeňských zdí a vracelo zpět ke mně najednou nevhodné, směšné a cizí. Tak jako jsem byla jiná ve vězení, cítila jsem se jiná, i když jsem z něj vycházela. Výzkumný svět vězení se mísil s mým každodenním životem a zkušeností tvořice tak jeden druhému referenční rámec.

Celkem jsem ve vězení uskutečnila 18 výzkumných rozhovorů s 15 odsouzenými ženami.⁶ Zpočátku jsem ženy pro rozhovor vybírala na základě svých prvních tří návštěv, tak jak jsem měla možnost některé z nich poznat při volnočasových aktivitách. Při výběru respondentek mi vycházeli vstříc také zaměstnanci věznic tím, že jsem mohla specifikovat některé sociodemografické charakteristiky (trestný čin, délku trestu, věk), a oni mi potom vytypovali ženu, kterou jsem mohla požádat o rozhovor. Tato spolupráce se v průběhu mého působení ve vězení stále zdokonalovala a mé vztahy s některými zaměstnanci (hlavně z řad vychovatelek) občas překračovaly formálně vymezený rámec. Právě v té době jsem však vězení jako výzkumnice opouštěla. V některých případech mne odsouzené ženy odkazovaly na své známé, kamarádky či přítelkyně nebo mě k nim mimoděk navedly tím, že je zmiňovaly v rozhovoru. Některé ženy měly v mém výzkumu zvláštní postavení a staly se tzv. informantkami. Klíčovou informantkou byla paní Zita, která se se mnou k rozhovoru sešla několikrát a při třetím rozhovoru mi nabídla zapůjčení svých deníků, které si ve vězení vedla.

Na začátku každého rozhovoru jsem respondentce vysvětlila svůj výzkumnický status ve vězení a spojení s vysokou školou v Brně a vždy jsem také připomněla možnost rozhovor odmítnout. Respondentky se pak obvykle začaly ptát více, přičemž jejich otázky odhalovaly pociťovanou averzi k novinářům. Při pozdějších rozhovorech jsem tento fakt zapracovávala do samotné rétoriky představování tím, že jsem se od této profese sama distancovala. Používala jsem jasné a jednoduché formulace, které se každým dalším rozhovorem stávaly ve své srozumitelnosti pro respondenty uchopitelnější. Přesto jsem se v příbězích, které i mě jednotlivé ženy vyprávěly jiným ženám stávala režisérkou, studentkou připravující se k maturitě, budoucí zaměstnankyní nebo již zmíněnou dcerou vychovatelky. Asi nejvíce mi v paměti utkvěla glosa paní Jiřky, která na chodbě jiné ženě, na otázku, co ve vězení dělám, řekla, že jsem vyučená. Jakkoli jsem se na první poslech nad tímto označením pozastavila, když jsem si na něj vzpomínala později, uvědomila jsem si, jak je přesné a výstižné. Skutečně bych si přála, abych o sobě jednou mohla říct, že jsem vyučená sociologickému řemeslu, a že jej dovedu uplatnit při interpretaci světa, který mě obklopuje.

Výzkum ve vězení sebou nese celou řadu etických otázek a problémů, které souvisejí s faktem, že obyvatelé věznic představují často mnohonásobně znevýhodněnou populaci. I když participace na výzkumných rozhovorech byla vždy dobrovolným aktem, v kontextu vězení je každá dobrá vůle obklopena

⁶ K obvyklé praxi zveřejnění kvalitativního výzkumu patří přiložení seznamu všech respondentů s jejich sociodemografickými charakteristikami. Vzhledem k výjimečnosti zkoumaného prostředí jsem se v zájmu ochrany soukromí jednotlivých žen rozhodla, že čtenáři takový seznam neposkytnu, a doufám, že mé rozhodnutí pochopí.

nedobrovolností pobytu, který ji přeznačuje. Jelikož jsem ve vězení takřka neustále (kromě času, ve kterém probíhaly rozhovory s odsouzenými) byla provázena zaměstnanci stávala jsem se nechtěně součástí zaměstnaneckého pohledu a dohledu. Při provádění po jednotlivých odděleních a pokojích odsouzených, jsem litovala, že jsem zaměstnance o takové seznámení s vězením kdy požádala, neboť bezostyšnost našeho vpádu do soukromí odsouzených žen a mužů mi byla velmi nepříjemná. Tato situace vystihují výrazný rys vězeňského prostoru, o kterém se budu více zmiňovat později, takřka naprostou absenci prostoru zákulisí. I když jsem se snažila v těchto situacích udržovat od zaměstnanců odstup, moje snaha vyznívala často trapně a leckdy měla i opačný účinek než jsem zamýšlela.

Samotné výzkumné rozhovory se řídily metodou nestandardizovaného rozhovoru, který mapoval zejména vězeňskou každodennost spletenou ze vztahů utvářejících vězeňskou subkulturu. Po vzájemném představení začínal rozhovor tím, že jsem respondentku vybídla, aby popsal svůj obvyklý den ve vězení. Některé ženy začaly proud vyprávění samy už v průběhu mého představování, a to nejčastěji buď tím, že si na něco ve vězení stěžovaly, nebo tím, že kritizovaly obraz, který o lidech za mřížemi vytvářejí masová média. Některé ženy kladly na začátku otázky mně (kde bydlím, kolik mám dětí, jestli mám manžela), a poté odpovídaly na stejné otázky samy. Záměrně jsem se žen hned v úvodu neptala na trestný čin, neboť jsem se domnívala, že bych tak vychýlila, již tak asymetrickou, osu našich statusových pozic. V některých případech jsme se tématu spáchaného trestného činu vyhnuly úplně. Výzkumné rozhovory trvaly od 40 do 120 minut, podle toho, jak se nám s respondentkami dařilo vytvářet a udržovat konverzační soulad.⁷ Některé respondentky byly sociálně a komunikačně natolik obratné, že chvílemi nebylo jasné, kdo je pro koho zkoumaným světem. Takové zmatení a propletení rolí bylo vždy cenným a potřebným připomenutím nutnosti zachovávat úctu ke světu, který se mi otevíral. Samotný průběh rozhovoru se více blížil něčemu, co Vladimír Andrlé pojmenoval jako “vytváření komunikačního společenství, vzájemné usměrňování se a šití rozhovoru na míru ve zcela specifickém a neopakovatelném kontextu” (Andrlé, příspěvek na Biokonferenci). V průběhu rozhovorů se mi vybavovala některá z příkázání terénního výzkumu, tak jak je uvádí Girtler, když vysvětluje své pojetí pro-epického rozhovoru: “[...] nesmíš své respondenty považovat za pouhé dodavatele dat. Hovoř s nimi tak, aby se cítili poctěni a váženi. Musíš se sám považovat za důstojného člověka a nenechat si nic vnutit a sám se také nevnučovat. [...] Pamatuj, že nejsi soudce ale svědek” (2001).

Rozhovory probíhaly v budově vyhrazené pro volnočasové aktivity, kam byly v 9 hodin dopoledne a v jednu hodinu odpoledne ženy přiváděny, aby se

⁷ Muž odsouzený k dlouhému trestu v jedné z našich nejtěžších věznic mne ve snaze o konverzační soulad několikanásobně předčil, a uváděl mne skoro v úžas tím, že mi posílal dvakrát týdně velmi dlouhé dopisy, ve kterých tři čtvrtiny prostoru zabíraly pasáže, opakující formulace z mých dopisů, jež respondent jednovětně glosoval jako “no to je dobrý”, “to je supr”. Dalo by se říci, že v jeho případě šlo o velmi důkladné uplatnění konverzační techniky zrcadlení. Musím také dodat, že pro mne jako výzkumnici nebyl jeho přístup nejvhodnější, protože jsem se skrze jeho dopisy dozvíдалa více o sobě než o něm či o životě ve vězení. Pan Karel svými obsáhlými dopisy nabízel spoustu zajímavého výzkumného materiálu, který jsem však vzhledem k tomu, že jsem se zaměřila na ženské věznice, nemohla využít.

účastnily aktivit, které se zavázaly plnit v programu zacházení.⁸ Některé rozhovory probíhaly v místnosti vyhrazené pro kurz manikúry a pedikúry (byla-li volná) nebo v místnosti psychologické. Občas se stalo, že do místnosti nahlédl vychovatel, vychovatelka, v některých případech i dozorce, náměstek věznic a paní ředitelka. I když jsem tyto kontrolní návštěvy vnímala jako přehnanou kontrolu, opět teprve zpětně jsem ocenila jaké důvěry se mi ve věznici dostávalo. Jak jsem již zmínila v úvodu, v roce 2005 jsem prováděla obdobný výzkum v mužské věznici, kde jsem polovinu výzkumných rozhovorů s odsouzenými muži musela vést v kanceláři vedoucí oddělení výkonu trestu za jejího velmi zaneprázdněného úřadování provázeného telefonováním, kopírováním, psaním na počítači a vyřizováním nejrůznějších záležitostí s jinými zaměstnanci. Důvodem byla opět formální pravidla této instituce a smlouva, kterou jsem písemně uzavřela s ředitelem věznic, ve které jasně stálo, že rozhovory budou probíhat za přítomnosti některého ze zaměstnanců. Protože byli zaměstnanci pověřeni i jinými úkoly než dohlížet na mé rozhovory, odehrávaly se rozhovory v průběhu a za přítomnosti výkonu jejich každodenní práce.

Vedení věznic mi nepovolilo nahrávat rozhovory na diktafon, a proto jsem pořizovala ruční zápisky v průběhu rozhovoru. Než jsem otevřela poznámkový blok, vždy jsem se žen ptala, zda jim to nevadí. Když jsem cítila, že mé psaní narušuje vývoj rozhovoru nebo mou pozornost a soustředění, na psaní jsem rezignovala a rozhovor zaznamenávala až poté, co naše konverzační interakce skončila. V některých částech rozhovoru respondenty, buď přímo nebo tím, že přestaly mluvit, dávaly najevo svou nevoli k tomu, že jsem si v té chvíli dělala písemné poznámky ačkoli s nimi na počátku souhlasily. Proto se domnívám, že i v případě, kdy by mi bylo dovoleno rozhovory nahrávat na diktafon, ukázala by se tato technika zaznamenávání nakonec jako nepoužitelná.

K rozhovorům jsem se vracela i při zpáteční cestě vlakem do Brna, během níž jsem podrobněji poznámkovala vše, na co jsem byla schopna si z návštěvy vzpomenout. Doma jsem potom ručně psané přepisy a zápisky přepisovala do počítače a zanášela do programu Atlas/ti, kde jsem je později kódovala.

Kdybych měla reflexivně zdůvodnit postup interpretace výsledků (prezentaci dat) označila bych jej s pomocí konceptu Clifforda Geertze (2000) jako hustý popis. Snažila jsem třídit různé interpretační rámce, ve kterých dochází k produkci, vnímání a interpretování jednání. Tyto interpretace jsem systematizovala opírajíc se o již existující konceptualizace a teorie, kterým jsem se, opět dbaje Geertzových tezí, doufejme nestála pohodlně na ramenou, ale které jsem podrobovala vlastní kritické reflexi.

Závěr tohoto textu bych ráda věnovala ukončení terénního výzkumu a procesu opouštění instituce vězení jako zkoumaného pole. Když mi bylo vězeňskými autoritami zdvořile naznačeno, že přišel čas výzkum ukončit, těžko jsem se smířovala s myšlenkou, že se do této věznic možná už nikdy nepodívám, a že i kdybych se sem později přece jen vrátila, některé ženy už nevidím. Při své poslední návštěvě jsem proto některé ženy požádala, zda by si se mnou nedopisovaly. Tento způsob komunikace se později velmi osvědčil, a umožnil mi "dovytápní" se na některá témata. Měla bych zde asi zdůraznit, že

⁸ Program zacházení je s každou odsouzenou vypracován se speciálním pedagogem či pedagožkou v rámci vstupních pohovorů.

dopisování je ve vězení velmi autentickým způsobem komunikace, neboť této činnosti odsouzení věnují podstatnou část svého volného času. K dopisům upínají lidé ve vězení své naděje a touhy, dopisy jsou také něčím, co ve vězení pomáhá “zabít” čas a překonat každodenní nudu.⁹

Po překonání počátečních administrativních obtíží, spolu se zpevňující se půdou pod nohama korunovanou velice otevřenými vyznáními některých žen, jsem se občas přistihovala s opojným pocitem, že se mi daří něco opravdu výjimečného, že mám možnost nahlédnout do něčeho, co zůstává běžnému pohledu skryto. Důležitější než respekt k poznávanému světu a jeho pravidlům nebo úcta k tomu, že zde se svým poznámkovým blokem smím být, se stalo sebestředné potěšení z toho, že jsem to byla právě já, komu se to podařilo, že to, co mi následně vznikalo pod rukama je mým dílem – výsledkem mé šikovnosti a sociologické imaginace. Tento pocit jsem si pro sebe pojmenovala pýchou věznic. Vyváděly mne z něj nejlépe situace, které mi připomněly, že jsem v prostředí vězení jen outsiderem, který nejenže nedisponuje žitou každodenní zkušeností, ale nerozumí ani interpretacím “domorodých” aktérů, natož aby mohl jejich interpretace opatřovat interpretacemi vlastními. Tak tomu bylo například v situacích, kdy mne obklopil hlouček žen, které mezi sebou i na mě mluvily romsky a smály se tomu, že jim nerozumím, nebo když ženy používaly ve vyprávěních slova, kterým jsem nerozuměla a která byla patrně vězeňským slangem, jehož neznalost jsem se hlavně ze začátku styděla dát najevo. V konfrontaci obou výše zmíněných pocitů jsem nacházela rovnováhu přiměřeného sebevědomí a úcty k objevovanému.

Moje úplně poslední návštěva v Podlesí už nebyla věznicnická, ale odehrála se v rámci promítání dokumentů Společnosti Člověk v Tísni. Poslední rozloučení s ženami proběhlo na chodbě v momentě, kdy paní vychovatelka Habrová odváděla ženy po odpoledních volnočasových aktivitách zpět na oddělení. Ve chvíli, kdy odemykala kátr¹⁰, mne několik žen obklopilo se slovy: “Paní Habrová nemohly bysme Katku doprovodit na nádraží? Proč ne? Dneska jsme ale byly dobrá parta, že jo?”

Literatura:

Biokonference 2003, konference časopisu Biograf, Borek u Suchomast.

Český helsinský výbor. 2003. *Vybrané otázky problematiky žen a mladistvých ve věznicích. Závěry projektu Českého helsinského výboru “Monitoring podmínek výkonu vazby a trestu odnětí svobody žen a mladistvých v ČR.* Praha.

Geertz, C. 2000. *Interpretace kultur.* Praha: SLON.

Hammersley, M., Atkinson, P. 1995. *Ethnography: Principles in Practice.* London/New York: Routledge.

Owen, B. 1998. *In the Mix. Struggle and Survival in a Women’s Prison.* Albany: State University of New York Press.

⁹ Ilustrací nudy a nečinnosti ve vězení je už dříve zmiňovaný muž, se kterým jsem si dopisovala. Po prvních čtyřech měsících našeho dopisování začalo zhruba tři čtvrtiny jeho dopisů zabírat opakování a sumarizování dopisů mých (viz dříve zmíněná poznámka). Na tomto příkladu jsem si plně uvědomila stereotyp a rutinu každodennosti ve vězení, která v “domorodci” vyvolává dojem, že se zde nic neděje a není tedy o čem psát. Pan Karel mne patrně po určitém čase nechtěl nudit popisováním vězeňské nudy a opakoval to, co se mu v mých dopisech jevílo jako “akční”.

¹⁰ Slangový výraz pro zamřížované zamykatelné dveře oddělující jednotlivá oddělení.